

Att skriva mellan förtvivlan och skönhet

En författare börjar någonstans. Med en bild. Eller en plats. Eller en fråga. Eller en händelse, ett minne kanske. Därifrån ska hon ta sig fram genom orden och genom sig själv, till något som ska tas ut i världen och läsas av andra. Den konstnärliga praktiken ställer upp sina egna premisser, men befinner sig också i omvärldens kraftfält.

Låt oss börja på en basal nivå. Språket är författarens arbetsmaterial. Spelar det någon roll hur hon ser på detta material? I vilken grad hon förstår språket som konflikt eller kommunikation, som våld eller icke-våld? Språket är förstås båda, samtidigt. Den symboliska ordningen innebär disharmoni och asymmetriska maktförhållanden, vilket inte minst psykoanalytisk teori och feministisk kritik har visat. Walter Benjamin snuddar på sitt sätt vid frågan, när han i sitt ”Försök till en kritik av våldet” gör en analys av våldets relation till rätt och rättvisa. Finns det någonting att hämta i denna text för en författare som skriver skönlitterärt? Benjamins diskussion om mål och medel kan tyckas alltför instrumentell, en ambition att klargöra ett fält som författaren gör allt för att hålla sig undan. Ändå är frågorna om rättvisa, rättfärdigande och historia alltid angelägna för den som skriver. Det finns en särskild anledning till att Benjamins text är intressant för de skrivandets förhandlingar som romanförfattaren sysslar med. Det faktum att lögnen som sådan inte är straffbelagd visar att våld principiellt utesluts från fenomenet förhandling, menar Benjamin. Det verkar relevant. En författare ljuger, det hör till hennes yrkeskompetens. Och hennes motpart, läsaren, vet att det är så. Författarens och läsarens förhållande skulle kunna tolkas som en relation vars konflikter inte förfaller till våld. ”Överenskommelser utan våld finner man överallt där hjärtats kultur har lagt rena medel till att enas i människornas händer,”¹ skriver Benjamin. Ett sådant medel skulle alltså vara språket, en överenskommelse som det enligt honom är omöjligt för våldet att forcera, eftersom det är ”samförståndets” egentliga sfär. Men vad är det för ett samförstånd, och hur håller det stånd mot våldets eventuella försök att trots allt tränga sig in?

---

¹ Benjamin, Walter: ”Försök till en kritik av våldet” i *Bild och dialektik*, övers. Carl-Henning Wijkmark, Daidalos, Göteborg, 2014, s. 32.

Den filosofiska diskussionen om språkets väsen, dess möjligheter och begränsningar är lika omfattande som reflektionerna över våldets vara. Vad har författarens praktik med allt detta att göra? När hon sitter där med minnet, eller bilden, som ska skrivas, vad spelar det för roll?

Ofta upplever författaren själv konflikten som våldsam, eller olöslig. Att arbeta med språket redan från början är att befinna sig mitt bland motstridiga intressen, röster och känslor. Utan tes att driva, utan argumentation att fullfölja måste hon likväl lyssna till en kör av anspråk. Det är själva upplevelsen av det Gayatri Spivak menar när hon skriver att språket spelar sitt spel med oss.² Det är frihet och brist på frihet, det är att offra och kräva offer och det är att inte veta vem som avgår med segern. Det är att leva med att denna min ”våldsamma” upplevelse ofta befinner sig på behörigt avstånd från det våld som dagligen utövas och gör slut på möjligheten för vissa människor att någonsin uttrycka något mera. Det som Marguerite Duras kallar författarens skam.³

Själva det avstånd som ligger mellan skrivbordet och kropparna som går under.

Om författaren inte ser på sitt material som samförståndets egentliga sfär då? Giorgio Agamben menar femtio år efter Benjamins kritik att sammankopplingen mellan språk och icke-våld måste omförhandlas. ”De språkliga uttrycken verkar på kroppens instinkter, överträffar viljan och reducerar människan till natur”⁴ skriver Agamben i en liknelse mellan pornografins och poesins sätt att verka. Utsagorna som verkar tvingande, som suddar ut frihet och skillnad, är det inte ett våld vi talar om? Och skrivande som ett sätt att härska. Den skrivande vet att hon ljuger med en avsikt, att hon väljer en form för den effekt den har. Hon ber sin läsare om tillåtelse att existera, som filosofen Lev Sjestov en gång uttryckte det⁵, men kan inte undvika att göra denna bön till manipulation. Sveket, eller förberedelsen för ett svek, är inbyggd i skrivandet. En direkt motpol till synen på språk som samförstånd och överenskommelse levererar Slavoj Zizek i sin kritik av Benjamin. Med referens till författaren Elfriede Jelinek

---

² Spivak, Gayatri Chakravorty: ”In a word: Interview” i Nicholson, Linda (red.): *The Second Wave. A Reader in Feminist Theory*, London/ New York, 1997, s. 368.

³ Duras, Marguerite: *Att skriva*, Ellerströms, övers. Kennet Klemets, Lund, 2014, s. 44.

⁴ Agamben, Giorgio: ”Om våldets gränser”, övers. Carl-Henning Wijkmark, *Ord & Bild*, nr. 3-4/2014, s. 57.

⁵ Sjestov, Lev: *Dostojevskij och Nietzsche: tragedins filosofi*, övers. Stefan Borg. Artos förlag, Skellefteå, 1992, s. 16.

som säger: "Language should be tortured to tell the truth", och till Lacans tolkning av subjektet som fångat och torterat av språket brutaliserar Zizek Agambens beskrivning av poesins verkan och kallar språket ett "tortyrhus".⁶ Språket är den stora avskiljaren, enligt Zizek. Det är inte svårt att se konsekvenserna av detta i en rasistisk och våldsam samtid. Språkets sätt att spela sitt spel med oss, den essentialism vi inte kan låta bli att begära för att den skapar mening driver oss också in i föreställningar som skapar förtryck. Såttillvida har språket en våldsam karaktär, även utanför poesin. Betyder det då att orden är förstörelsevapen, att den språkliga akten inte gör något annat än iscensätter intressekonflikter och hierarkier? Vad skulle det i så fall betyda för författaren att hantera denna vapenarsenal? Om det ligger något i Hannah Arendts analys av våld som oförmöget att skapa något varaktigt och konstruktivt, och att det gäller även på litteraturens område, har författaren som arbetar med språkväldet till sist bara ha ett öde land framför sig.⁷

Hur ska författaren navigera mellan dessa förståelser av språket? Om hon samtidigt nyttjar och är inskriven i språket och detta har karaktär av våldsamhet? Om hon likväl inte vill stå framför ett förött land när hon sätter punkt? Kanske blir då skrivandet en förhandling, en handling för att rädda något som inte ska få förstöras.

Marlene van Niekerks Memorandum är en litterär fantasi om Johannes Frederikus Wiid, som nedtecknar sina minnen efter en sjukhusvistelse i dödens absoluta närhet. Samtidigt är boken ett samarbete mellan van Niekerk och hennes vän målaren Adriaan van Zyl, som dog i cancer 2006, 49 år gammal. Van Zyls realistiska målningar utifrån fotografier av Tygerberg Hospital, ett enormt statligt sjukhus, är interfolierade i texten. Att betrakta dessa bilder, den omsorg och den brutalitet som de uttrycker, är att stå inför en motsägelse. Dödlighetens skönhet och skräck blickar tillbaka från bilderna. Denna motsägelse tar van Niekerk sig an i sin berättelse. När herr Wiid en natt åhör ett samtal mellan två medpatienter blir det en öppning mot en ny värld för den döende

---

⁶ Zizek, Slavoj: <http://www.poetryfoundation.org/poetrymagazine/article/247352>, 20150810.

⁷ Våldets problem, enligt Arendt, är inte att det inte skulle löna sig eller inte kunna få folk att lyssna, utan att det är nyckfullt och kortsiktigt. Det förverkligar inga ideal, utan realiserar bara en mer våldsam värld. Arendt, Hannah: *Om våld*, övers. Sven Hallén, Daidalos, Göteborg, 2008, s. 65.

parkförvaltaren. Det han får höra under natten är en rad obegripligheter som de bildade männen kastar ur sig i en batalj om konst och filosofi, musik och fåglar. Wiids sista uppgift i livet är att försöka ta reda på vad det han hört betyder, och hans slutliga avgörande plats blir förutom sjukhuset, det lokala biblioteket.

Memorandum är en bok upptagen med tid och dödlighet, lidande och skönhet. Den är också en kritik, vilket jag ska återkomma till. Men varför skriver författaren boken? För att hennes vän, konstnären, ber henne. Det är en vänskap som skrivs fram, en kärlek. Men hur?

Memorandum är ingen illustrerad berättelse, inte heller en utställningskatalog. Det är två språk som möts, bilden och texten, utan att försonas. Platsen är ett sjukhus, byggt under apartheidtiden, i ett land där försoning efter apartheid förstås som ett paradigm. Romanen är ingen försoning. Den är snarare ett sätt att ta ansvar för en motsägelse. Den befinner sig i spänningen mellan döden och dödligheten. Mellan konsten och nyttan, mellan skönheten och sorgen.

”Språket är den oöverträffade inneboende mänskliga kraft (potenza) som revolterar mot döden och det är den enda terräng där människan kan försona sig med döden.”, hävdar Agamben.⁸

Försona sig med döden? Författaren i mig reser sig. Är det inte tvärtom, är inte skrivandet en ständigt pågående revolt mot döden? För att tala med Héléne Cixous:

Writing: a way of leaving no space for death. Of pushing back forgetfulness, of never letting oneself be surprised by the abyss. Of never becoming resigned, consoled; never turning over in the bed to face the wall and drift asleep again”.⁹

Att skriva är att inte vända sig mot väggen och somna om. Vad det än är som sätter igång skrivandet har det en udd mot döden.

Van Niekerk placerar gärna sina romangestalter i dödens närhet, under dess förbannelse. Men sängarna i van Zyls bilder är tomma. Har den sjuke legat där? Är

---

⁸ Agamben, ”Om våldets gränser”, nr. 3-4/2014, s. 62.

⁹ Cixous, Helene: *Coming to writing and other essays*, Harvard University Press, Massachusetts/London, 1991, s. 3.

veckan i lakanen formade av någon som aldrig mer kommer att svettas, drömma eller njuta? Eller står de i själva verket beredda med sin omsorg, omfamning? Frånvaron av kroppar och liv i bilden gör betraktaren osäker, beredd att genast fylla i. Van Niekerks text gör på sätt och vis detta, hon befolkar sängarna med tre öden, med idéer och med de ofrånkomliga kropparna. Kropparna som mist sina funktioner, som måste hållas vid liv med hjälp av maskiner och vårdpersonal som himlar med ögonen och inte tilltalar sina offer. Memorandum är en kritik av den professionella högteknologiska vården, en roman som knappast kunnat skrivas utan Foucault.¹⁰ Den avancerade men instrumentella omsorgen är ett misslyckande i jämförelse med den klosterverksamhet som föregick den moderna sjukvården. Åtminstone är det vad en av herrarna i sängarna anser, när han har kraft nog att tala.

Wiid, som ligger tyst och lyssnar, blir provocerad. ”Kan du inte visa lite tacksamhet, när du får västerländsk vård mitt i Afrika!” skulle han vilja säga, men behärskar sig eftersom han vill förbli den osynlige lyssnaren. Här aktualiseras frågan med vilken rätt den lidande kroppen talar. Vilken är rätt respons på den välvilja eller åtminstone det system för att vårda och bota som den sjuke erbjuds? Vem bestämmer vad som är rätt respons?

Erfarenhet av lidande är ett element som litteraturen inte klarar sig utan. Inte heller filosofin, enligt densamme Lev Sjestov. Förtvivlan är grunden för tänkandet, den sanning utan vilket förnuftet sviker mänskligheten. Går det att skriva utifrån denna sanning? Det är vad jag alltid hoppas, att det ska finnas något att sätt vara trogen trots de svek och förbrytelser skrivandet för med sig. Men var finns den dynamik som sätter förtvivlan i rörelse, i skrivande? Som kan bli en förhandling med språket som våld och icke- våld, som samtidigt inte lämnar frågorna om rätten därhän? Jag prövar att till förtvivlan föra skönhet, och med skönhet mena dödens och stillaståndets och omsommandets motsats. Jag tänker på både förtvivlan och skönhet som begär, rörliga, otillfredsställda, nästan vanvettiga hopp om något annat. Och skrivandet tar plats mellan dem. Att skriva mellan förtvivlan och skönhet.

---

¹⁰Foucault, Michel: *Birth of the Clinic*, Vintage, övers. A.M Sheridan, Routledge, London/ New York, 1989.

Marlene van Niekerk är alltså ständigt upptagen med de sjuka kropparna och deras platser. Så sett talar hennes text med de tomma sängarna på van Zyls bilder, och de fantastiska saker om konst och fåglar som X och Y pratar om sätts i relief till de sjuka kropparnas vanmakt och fångenskap. Kanske är det bara med de detaljerade beskrivningarna av lidandet som van Niekerk trots allt kan skriva fram den skönhet som X och Y begär. Deras själsliv blir den plats som sjukhuset inte förmår domesticera, men talar också om den mänsklighet som står på spel i vårdapparaten. Med dessa goda avsikter observerade, vad är det författaren gör när hon skriver fram det fula? Det vanställda och motbjudande är en stark kraft, en blick som kan deformera. Ett etiskt imperativ framträder i författarens arbete med seendet. Van Niekerk balanserar på en gräns, är detta en människa? Att behålla respekten för någons integritet, som inte längre själv kan värna den. Det är en författares möjlighet och risktagande.

Det är själva medvetenheten om skrivandets våldsamma potential som gör arbetet till ett ansvar. Författaren lånar och stjälar, använder sig av sin erfarenhet och brist på erfarenhet. Hon är frisk nog att skriva, men den friska kroppen är avlägsen den sjuka, det vet var och en som varit sjuk. Det är nästan omöjligt att översätta mellan dem. Ändå översätter författaren. Och van Niekerk skriver tillsammans med sin sjuke vän denna bok. Det är en kärlekshandling, vilket framgår av den korta upplysningen ”den skrevs under hans sista svåra sjukdomstid.”

Memorandum handlar dock inte om van Zyl, utan om mr Wiid. Han är ingen älskad person, hans liv bland dokumenten och den korrekta stadsplaneringen tycks deprimerande tomt. Ändå ägnar sig van Niekerk åt Mr Wiids historia, hans minnen och framför allt: åt det som han först i slutet av sitt liv inser att han gått miste om. Van Niekerk ger honom en chans, inviger honom i en ny värld, i en annan kunskap. Så ser skrivande ut när det är försoning, romanen får ett slut, ett slut som läsaren kan leva med.¹¹ Men konflikter består. Mr Wiid blir aldrig färdig med sitt främlingskap inför

---

¹¹ För en reflektion över romanens form som försoning, se Johansson, Anders: *Göra ont: Litterär metafysik*, Glänta, Göteborg, 2010, s. 24.

sig själv och andra, sjukhuset fortsätter vara en plats för avhumanisering lika mycket som för läkande, staden utanför fönstret i sin brist på skönhet och rättvisa är fortfarande ett svek mot sina invånare.

Memorandum är ingen försoning med döden. Den fysiska fula döden, den existentiella fattigdomens pågående död och den historia av död som är ständigt närvarande i samhället blir inte försonad. Skrivandet är ett sätt att resa sig mot döden, utmana den, inte försonas med den. Den balansgång som författaren går när hon gör denna bok tillsammans med sin döende vän, som bara vet alltför väl hur sjukhusets nakna våld ser ut, är ett ansvar. Risken när författaren befolkar sängarna är svika den förtvivalade situationen. Hon släpper in ljus, men måste veta vilket ljus och hur mycket. Hon gör om en outhärdlig erfarenhet till en upplevelse som läsaren kan uthärda. Lidandet måste bli estetik. Språket måste göra detta arbete, att vara ett icke-våld i relation till den erfarenhet som författaren vill skriva.

Mellan förtvivlan och skönhet. van Niekerk och van Zyl befinner sig båda där, de tomma sängarna och de befolkade är högriskplatser. Skönheten uppmärksammar det som är skört, det som kan gå sönder och därför måste värnas, som Simone Weil skriver.¹² Men också skönheten är en risk, med förmågan att dölja, utesluta och ljuga om världen. Skönheten behöver historiens korrektiv. Det är bara när Wiid bryter med sin historia av självtillräcklighet och beslutar sig för att inte genomgå sin sista operation som han vinner sin frihet. Fångenskapen och döden övertrumpas av skönheten. Den brist på värdighet som historien skapat genom teknologiseringen av lidandet är han inte längre fången under.

Memorandum är en berättelse skriven ur kärlek till en vän, och med kärlek till den föga älskvärde herr Wiid. Romanen är en iscensättning av skrivandet som en kärleksakt. Men vad händer när historien gäller ett kollektivt trauma med så tydliga och grymma maktförhållanden som apartheid?

---

¹² Weil, Simone: *Väntan på Gud*, Artos & Norma förlag, Stockholm, s. 141f.

I van Niekerks stora roman *The Way of the Women* (Agaat på svenska) är scenen också en sjukbädd. Den vita lantbrukaren Milla ligger för döden på sin gård Grootmoedersdrift, som hon brukat sedan 50-talet. Hennes sköterska är Agaat, som tidigare varit först adoptivbarn och sedan slav åt Milla. Makten har skiftat, Milla är nu helt i händerna på Agaat. Romanens smärtpunkt är den komplexa relationen mellan kvinnorna, en historia som sträcker sig 40 år tillbaka i tiden. Parallellt med Millas tillstånd i sjuksängen, där hon förlorar allt fler funktioner, rullas berättelsen om farmen och dess konflikter upp. Mycket har skrivits om hur *The Way of the Women* problematiserar relationerna mellan kolonisations- och kolonialiserad, mellan mor och barn och patient och sköterska under apartheid och post-apartheid. Jag vill säga att den är en märkvärdig, storslagen skönhetsupplevelse. Nästan femhundra sidor ljuder av en rytm och en poetisk klarhet som sällan är förunnad ens den korta romanen. De många spåren av intertextuellt material får texten att sjunga: sånger, barnramsor och bibelspråk. Ljuden av grodor, åsynen av velden och av trädgården. Men också något som har med Agaat att göra. Hon är berättelsens kontrapunkt, en undflyende karaktär och likväl centrum för allt. Ovissheten kring henne är en bärande och oroande del av verkets skönhet. Utan att Agaat blir mystifierad eller exotisk behåller hon en integritet och en hemlighet som Milla aldrig kommer åt. Inte heller läsaren gör det. Så är Agaat också ett sätt att ansvara för historien, ett försök att bryta den tradition av kolonisering som tar formen av att förklara och kartlägga.

I skönhetsens närvaro genomgår vi en radikal decentrering, hävdar Elanie Scarry i sin essä *On Beauty and being just*.¹³ Denna erfarenhet är intressant. Om skönhet, bland alla sina andra egenskaper, har förmågan att förflytta centrum och periferi, har den också etisk betydelse. Den förflyttar, förändrar, förvandlar. Den som skriver, den som arbetar med skönhet gör sig själv och sin plats i världen osäker. Det är ett arbete med att skriva sig bort från föreställningen om sig själv som centrum, att tvinga jorden att skaka under ens fötter, alltid.

---

¹³ Scarry, Elaine: *On Beauty and Being Just*, Princeton University Press, Princeton, 1999, s. 109ff.

Historien behöver skönheten som vittne. I *The Way of the Women* gestaltas övergrepp som både är individuella och strukturella. Skönheten dras in i det risktagande som skrivandet innebär. Vems rasistiska blick ser på Agaat, vad gör ordet hottentott när det slipper ur Millas mun? Språket spelar sitt spel med den som skriver, gör henne ansvarig och osäker.

Skönheten vittnar om förbrytelsen, men kallar också på rättvisan.

Genom *romanen* går det att förstå vad som fanns och vad som gick förlorat och vad som måste räddas för framtiden. Lånet eller stölden av andras erfarenheter, utan vilka ingen skrift kan bli till, handlar också om att översätta en tystnad. Ibland som en fråga. När ska den tystade tala? När ska den maktlösa agera? Romanen visar möjligheten av en annan ordning, och skönheten är detta möjligas pant.

Kanske måste den som skriver svika sanningen om världens fulhet. Skrivandet är uppblandat med skuld, ånger. ”Varför älska dig först nu med denna outsägliga ånger?”¹⁴ är Millas stumma bön till Agaat på dödsbädden. Någon förlåtelse får Milla inte, hon får sin egen död, utdragen och ful, ur Agaats händer. Och hon får sin egen historia, såväl sin smutsiga som utsatta del av den. Ändå är det i kraft av skönheten, också den våldsamma, som båda deras liv ska göra bestående avtryck. Så har dessa båda liv blivit verkliga, värdiga. En värdighet som historieskrivningens luckor och tystnader inte kan ge dem. Skrivandet kan alltså vara denna balansakt mellan förtvivlan och skönhet, en förpliktelse till icke-våld.

Jag har använt skönhet som begrepp för att definiera det som ett begär efter en annan värld, andra ordningar. Naturligtvis äger också det fula, det groteska och vulgära både sin kraft och sin lockelse. Nästa uppgift bli följdriktigt att skärskåda skönhets risker och tillkortakommanden. Så framstår nödvändigheten av fortsatta förhandlingar.

---

¹⁴ van Niekerk, Marlene: *Agaat*, Weyler förlag, övers. Niclas Hval, Stockholm, 2012, s. 562.